

СОЦИОЛОГИЯ ИЛИМДЕРИ
СОЦИОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ
SOCIOLOGICAL SCIENCES

Ибайдуллаев Х.

**СУЛАЙМАН-ТОО МУЗЕЙ КОМПЛЕКСИ – КООМДОГУ
 МАДАНИЙ ЭС АЛУУНУН ОЧОГУ КАТАРЫ**

Ибайдуллаев Х.

**МУЗЕЙНЫЙ КОМПЛЕКС СУЛАЙМАН-ТОО – КАК ЦЕНТР
 КУЛЬТУРНОГО ОТДЫХА В ОБЩЕСТВЕ**

Kh. Ibaidullaev

**THE MUSEUM COMPLEX OF SULAIMAN-TOO AS THE CENTER
 OF THE CULTURAL RECREATION IN SOCIETY**

УДК: 316.323

Бул макалада музейдин коомдогу тарыхый-маданий мурастарды сактоо жана агартуучулук кызматы Ош шаарындагы «Сулайман-Тоо» улуттук тарыхый-археологиялык музей-комплекси мисалында каралды. Чыгыш менен Батышты байланыштырып турган Улуу Жибек Жолунун тоомунда жайгашкан Ош шаары жана анын так ортосунда жайгашкан Сулайман-Тоосунун географиясы жана анда жайгашкан эстеликтери боюнча маалыматтар берилди. Тарыхта маалым болгондой, Орто Азия элдеринин зыярат жайына айланган Сулайман-Тоосунун бүгүнкү абалы, ага келген элдердин ой-пикирлери да камтылды. Бүткүл дүйнөлүк ЮНЕСКО уюмунун баалуу мурастар тизмесинде турган Сулайман-Тоосунун көйгөйлөрү, кийинки тагдыры жөнүндөгү маалыматтар менен жыйынтыкталат.

Негизги сөздөр: музей, социология, Сулайман-Тоо, музей-комплекс, музей көрүүчүлөр, коом, тарых, маданият, эстеликтер, сактоо, агартуучулук, сурамжылоо.

В этой статье описана роль музея в обществе, как сохранение историко-культурного наследия и просветительской деятельности на примере Национального историко-археологического музейного комплекса «Сулайман-Тоо» в городе Ош. Внесены информации о городе Ош, который находится на перекрестке Великого Шелкового Пути, связывающий Восток с Западом, географии и памятники Сулайман-Тоо. А также включена информация о нынешнем состоянии Сулайман-Тоо и мнения посетителей для которых это место стало местом паломничества в истории Центральной Азии. В заключении дается информация о проблемах и дальнейшей судьбе горы Сулайман-Тоо, которая внесена в список всемирного наследия ЮНЕСКО.

Ключевые слова: музей, социология, Сулайман-Тоо, музей комплекс, посетители музея, общество, история, культура, памятники, хранение, просветительство, опрос.

This article describes the role of the museum in society as the preservation of historical and cultural heritage and educational activities in the example of the National Historical and Archeological Museum Complex “Sulayman-Too” in the city of Osh. Information about the city of Osh which is located at the crossroads of the Great Silk Road connecting East with West, geography and monuments of Sulayman-Too mountain is included. It also includes information about the current mountain of Sulaiman Too and the views of visitors about which has become a place of pilgrimage in the history of Central Asia. In conclusion, information is given on the problems and further destinies of Sulaiman-Too Mountain, which is included in the UNESCO World Heritage List.

Key words: museum, sociology, Sulaiman-Too, museum-complex, museum visitors, society, history, culture, monuments, storage, enlightenment, survey.

Музей деген аталыш байыркы грек сөзүнөн алынган. Орун, музага арналган орун дегенди билдирет. Ал эми байыркы грек мифологиясында искусство, илим, поэзия кудайлары музалар деп аталган. Бүгүнкү күндө музей өзүнүн социалдык функциясына ылайык жаратылыш менен адамзаттын коомдогу өсүп-өнүгүшү тууралуу билим-илимдин маалыматы болгон материалдык жана рухий маданият эстеликтерин, табият коллекциялары менен тарыхый нускаларды жыйнайт, изилдейт, сактайт. Алардын ар тармактагы экспонаттарын элге көрсөтүп жайылтат. Түп нускаларын басмага даярдап, китепчелерди, каталогдорду жарыкка чыгарат [1].

XIX к. аягы - XX к. башы маданият тармагына көңүл буруу жандана баштайт. Себеби, өнүгүп келе жаткан коомдун же болбосо жекече инсандын турмушунда маданият маанилүү рол ойногон. Бул жагдай бир катар эл аралык келишимдерде, кээ бир коомдук

институттардын практикалык иштеринде жана музейдин ишмердүүлүгүндө да байкалган.

Ошондуктан бул жараяндар музейдин коомдогу социалдык кызматын бир топ жогорулатты. Чет өлкөлөрдөгү жана Кыргызстандагы музейлердин ишмердүүлүгүнө карап көрсөк, алар бара-бара жалпы коомчулуктун маданий, илимий, билим берүү жана эс алуу борборлоруна айланып жатканын көрөбүз.

«Сулайман-Тоо» улуттук тарыхый-археологиялык музей-комплекси. Кыргызстандын түштүк аймагындагы эң ири музей-комплекси экендиги талашсыз. Музей-комплексин 4 филиалы болуп, Ноокат районунда 3 жана Өзгөн районунда 1 филиалы жайгашкан. Музейдин казынасында элибиздин материалдык жана руханий маданиятын чагылдырган 33 миңден ашуун экспонаты жыйналган. Алардын негизгилери музейдин башкы экспозиция залына экспонатталып, жалпы коомчулук үчүн коюлган.

Музей-комплекске 1978-жылдан баштап тарыхый-архитектуралык эстеликтерге бай Сулайман-Тоосу геологиялык заказник катары бириктирилген. Ал деңиз деңгээлинен 1175 метр бийиктикте орун алып, узуну 2 км, туурасы 250 метр болуп, 5 чокудан турат. Сулайман-Тоо XV-XVI кылымдарга чейин элдердин арасында ар түрдүү аталгандыгы жазма булактардан маалым. Анда Сулайман-Тоону – "Баракух", "Сулайман-Так", "Тахты-Сулайман", "Сулайман-Тоо" - деп атап келишкен. Орто кылымдардагы араб-перс тарыхчылары, географтары өздөрүнүн эмгектеринде Ош жана Сулайман-Тоосу жөнүндө көптөгөн маалыматтарды калтырышкан: шаардын "Дарбазаи-Кух" (Тоо Дарбаза), Дарбазаи-Аб (Суу Дарбаза), Дарбазаи-Мугкеде (От Дарбазасы) деген бекем орнотулган үч дарбазасы болгон. Шаардын борборунда шахристан-өкмөт башчылыгы туруп, анын тегерегинде сепил-рабат, зындан жана тыйын чыгаруучу мекемелери жайгашкан. Дагы бир өзгөчөлүгү Сулайман-Тоонун айланасында көптөгөн мечиттер жана медреселер орун алгандыгын жазып кетишкен [2].

Захриддин Мухаммед Бабур "Бабур-наме" эмгегинде (XVI кылымдагы классикалык адабиятынын үлгүсү) Ош шаары жана Сулайман-Тоосу жөнүндө мындай деп жазат: «Дагы бир калаасы – Ош. Ал Анжияндын оң түштүк-чыгышында төрт йагаштай (60 чакырым) жерде жайгашкан. Калаанын абасы таза, агын суусу мол, көктөмү күнөстүү, сыдырым желдүү. Оштун артыкчылыгы – берекелүү калаа. Анын так ортосунда Бара-кух тоосу орун алган. Ал тоонун башында Султан Мамыт (Махмуд) хан өжүрө салдырган, анын жанына 902-жылы (1495-1496-жж.) мен дагы айбаны бар өжүрө салдырганмын. Анын өжүрөсү бийикте болгону менен менин турагым асканын тик учуна курулуп, бүкүлү калаа анын тегерегиндеги эл жашаган аймак алакандай болуп көрүнүп турат» [3].

Маалыматтар боюнча тоонун катмары палеозойдун акиташ тектеринен турат. Капталдары тик, аскалуу, этегинде жана курчап турган түздүктөрүндө антропогендик борпоң тектери жатат. Ал эми тоо капталдары жарым чөл ландшафтына мүнөздүү. Окумуштуулардын изилдөөлөрүндө Сулайман-Тоонун беттеринде 400гө жакын петроглифтер бар экендиги далилденген. Аскага тартылган сүрөттөр жана жазуулар Ош оазиси жана бүткүл Фергана өрөөнүндөгү байыркы элдердин тарыхы, маданияты жана диний ишенимдери жөнүндө бай маалыматтарды берет [4]. Андан сырткары тоонун аймагында орто кылымдагы архитектуралык чеберчиликтин эң мыкты эстеликтери бар. Алар ата-бабадан калган маданияттын мыктылары болуп эсептелинет. Ош турак жайы - коло доорунун чуст маданиятына таандык археологиялык эстелик. Ал 1970-жылы музейдин илимий кызматкери Е.В. Дружинина тарабынан ачылган. 1978-84-жылдары Россия илимдер академиясынын Ферганадагы экспедициясы менен Сулайман-Тоо музей-комплекси биргелешип, археологиялык казуу иштерин Ю.А. Заднепровский жетекчилигинде жүргүзүлгөн. Бул Чуст маданиятына таандык эстелик Сулайман-Тоонун үчүнчү чокусунун түштүк боорунда жайгашкан. Турак үйлөрдүн жарымын жөргөлөө түзүп, үстү, дубалдары ичке таяктар менен жабылып, түбү (полу) ылай менен шыбалган. Анын ичинде үйдү жылытуучу, тамак бышыруучу очоктор, отун-суусун коюучу жайлар жана дан эгиндерин сактоочу атайын чуңкурлар болгон. Жөргөлөсү эки түрдүү жасалган: адам жашоочу конуш жана күнүмдүк үй-тиричилик жүргүзүлүүчү конуш. Баары болуп эстеликтин казылган бөлүгүнөн 14 жер тамдын урандысы ачылган.

Археологиялык изилдөөлөрдө боёк сүрөттөр менен кооздолгон бүтүн жана сынган чопо идиштер (казандар, кеселер, кумгандар), үй тиричилик буюмдары жана дан майдалоочу таш сүргүчтөр, сок билектер, ороктор, кичинекей кетмендер ж.б. дыйкандарга мүнөздүү болгон эмгек куралдар табылган. Чуст маданиятынын бардык эстеликтеринен Ош турак жайы баарынын мурда кайталангыс тектирче түрүндөгү жайгашуусу, ошондой эле мында табылган кооз карапа буюмдардын көптүгү менен айырмаланып турат. Радиоуглероддук анализдерге караганда бул турак жай б.з.ч II миң жылдыктын аягы I миң жылдыктын башында жашаган адамдарга таандык [5].

Орто кылымдагы мончо – Сулайман-Тоонун чыгыш этегинде жайгашкан. Мончону 1984-жылы археолог Е.Дружинина тапкан. Ал X-XI кылымга таандык археологиялык эстелик. Курулуш планынын, техникасынын өзгөчөлүгү, пайдаланылган материалдардын ар түрдүүлүгү буга далил. Очоктор, бассейн, оймолонуп кыналган ванналар, сейрек кездешүүчү тектирчелер, кооздолуп шыбак менен жа-

салган дубалдар жана суу өткөзүүчү куурлары сакталып калган. Казууда чопо буюмдар, айнек идиштин сыныктары жана нумизматикалык материалдар табылган. Орто кылымдарда Орто Азиянын шаарларында мончо куруу салты өнүккөн маданиятка жетишкен мусулмандар чөйрөсүндө кеңири тараган.

Асаф ибн Бурхия күмбөзү - Сулайман-Тоонун түштүк-чыгышынан орун алган архитектуралык курулуш. Эстеликке байланыштуу кызыктуу уламыштарда Сулайман Пайгамбардын авасы жана вазири Асаф ибн Бурхия жарык дүйнө менен коштошоордо, сөөгүмдү Сулайман-Тоонун этегине койгула деп кереээз калтырган деп айтылат. Чындыгында мындай күмбөздөрдү куруу Фергана өрөөнүндө XVII-XX кылымдарда кеңири таралган.

Рават Абдуллахан мечити (XV-XVI кк.). Сулайман-Тоонун алдындагы бул мечитти XVI кылымдын экинчи жарымында Абдуллахандын курдургандыгы жөнүндө төмөнкүдөй уламыштар айтылат: Бухара ханы Абдуллахан II Исфарага келип, кеңешүүгө акылман каарыларды табууну буйруйт. Ага мавляна Абдурахимди чакырышат. Акылмандар менен хан узак убакытка чейин акылдашат. Алар элдердин ушул жердеги балдарын өздөрү менен Бухарага алып кетип, окутууну суранышканын айтышат. Ошондо Абдуллахан терең ойлонуп, ушул өрөөнгө балдар үчүн атайын акылмандардын мектебин куруунун зарылдыгын сезип, буйругу менен, мечит-медресе курдурат. Бул мечит-медресе XX кылымга чейин өз маанисин жоготпой балдарды окутуп, сабатсыздыгын жоюп, таалим тарбия берүүнүн борбору болгон. Мындай медресе-мечиттерди Абдуллахан Иран жана Ооганстанга да курдургандыгы жөнүндө эл оозунда айтылып келет.

Бекеринен жогорудагы эстеликтери менен кошо Сулайман-Тоосу 2009-жылдын 26-июнунда Кыргызстандын тарыхында биринчи болуп ЮНЕСКОнун баалуу мурастар тизмесине катталбаса керек.

Ошол себептүү Ош шаарынын так ортосунан орун алган Сулайман-Тоосу шаардыктардын жана келген коноктордун көңүлүн дайыма буруп келет. Мисалы, 2017-жыл ичинде жалпысынан **171478** музей көрүүчүлөр тейленип, алыскы чет өлкөлөрдөн 3787 турист келди. Жогоруда аталган музей комплекстиги объекттердин ичинен Үңкүр музейине элдер көп келишет. Себеби, Үңкүр музейи Сулайман-Тоонун түштүк-батышындагы үчүнчү чокусундагы Рушан үңкүрүнөн орун алып, шаардын көптөгөн жеринен көрүнүп турат. Бул курулуш Советтер Союзу учурунда уникалдуу 20 объекттин катарынан орун алган. Астынкы кабаты өз ара байланышкан үңкүрчөлөрдөн, ал эми үстүнкү кабаты табигый жаратылыш үңкүрү "Бүркүттөр" же "Бүркүт учар" деп аталат. Музейдин жалпы аянты 1238 м.кв. болуп, эки ка-

баттан жана 13 бөлмөчөлөрдөн турат. Археологдордун изилдөөсүндө музей жайгашкан Рушан-үңкүрүнөн неолит дооруна таандык адамдардын эмгек куралдары табылган. Бул жерде жыл бою температура бирдей +14+15 жылуулукту түзөт.

Үңкүр музейинин экспозициясы Фергана өрөөнүндө жашаган элдердин руханий маданиятын чагылдырып, адамзаттын ишенүүлөрү жана табынуулары, диндин пайда болушу, ислам дининин өнүгүү тарыхы жана Улуу Жибек-Жолунда Ош шаары трансконтиненталдык жол катары кызмат аткаргандыгы жөнүндөгү маалыматтар, Индия, Кытай жана башка жактардан соода аркылуу биздин жергебизге тараган буюмдар, аялдардын асемдик жасалгалары да коюлган. Экспозиция залдары өзүнчө тематикаларга бөлүнгөн: зороастризмге арналган зал, шаманчылык залы, сууга сыйынуу залы, ислам залы. Үңкүр музейинин экспозициясы экспонаттарга бай жана өзүнчө табигый жактан да өзгөчөлөнүп турат. Зороастризмге арналган залда байыркы диндердин бири болгон зороастризм биздин жерибизге б.з.ч. VI кылымдан б.з. VIII кылымына чейин тарагандыгы, зороастрийлер сууну, абаны, жерди жана отту ыйык деп эсептешкендиги жөнүндөгү маалыматтар берилген. Зороастрийлердин ишеними боюнча от өзгөчө тазалоочу күчкө ээ. Өчпөс от жагылып турган ибадатканалар курулган. Ар бир үйдө отко сыйынуу үчүн атайын бөлмөлөр же атайын ажыратылган жерлер болгон. Ошондуктан маркумдардын сөөгүн коюу үчүн атайын "аза күтүү мунаралары" – дахмалар курулган. Сөөктү сактоо үчүн чоподон жасалган идиштер-ассуарийлер колдонулган. Алар үй-бүлөлүк наустарда сакталган.

Шаманчылык залында Түндүк Алтай шаманы, Түштүк Сибирь элдеринин шаманчылыгы, Кыргыз шаманчылыгына байланыштуу көз караштар, дарылоо, төлгө салуу, рухтардын жардамы менен келечекти көрө билүүсү, шамандардын пайдаланган буюмдары чагылдырылган. Ал эми Ислам залында биздин жерибизге эң кеңири жайылган Ислам дини жана анын илим-билимдин, архитектурабыздын өнүгүшүнө, каада-салтыбызга тийгизген оң таасирлери боюнча маалыматтар берилген.

Туура, Сулайман-Тоосуна чыккан элдин аягы түнү-күнү дебей жылдын төрт мезгилине карабай суюлбайт. Алардын көпчүлү эс алганы, Ош шаарынын панорамасын көргөнү чыкса, улуу муундун өкүлдөрү ар түрдүү ырым-жырымдарды аткаруу үчүн да чыгышат. Мисалы, 2017-жылда музей кызматкерлеринин Сулайман-Тоого келген 500 адамдан сурамжылоо жүргүзгөндө, алардын 83% маданий эс алганы келсе, калган 17% зыярат үчүн (Куран окутуу, көкүл чач коюу, ден-соолук, бала тилөө ж.б.) келгени маалым болду.

Бирок «Сулайман-Тоо» музей комплексинин элдерди өзүнө тарта турган мүмкүнчүлүктөрү көп болгону менен аны пайдалана албай жатабыз. Акыркы 18 жылдан бери музейдин экспозиция залдары жаңыланбай, музей көрүүчүлөрүнүн кызыгуусу азайууда. Сулайман-Тоодогу эстеликтердин реставрация жана консервация иштери да токтоп, келечекте орду толгус жоготууларга учурашыбыз мүмкүн.

Өнүккөн өлкөлөрдө мындай тарыхый жайларга миллиондогон туристтер келишет. Себеби кардарлардын тейлөө сапатына көңүл буруу менен, замандын талабына жараша жаны ыкмаларды, долбоорлорду ишке ашырып жатышат.

Өлкөбүздө туруктуулук орноп, элдер өз тирилиги менен алек боло баштагандан бери материалдык абалы ондоло баштады. Буга өлкөбүздүн аймагындагы курулуш иштеринин жанданышы, соода борборлорунун көбөйүшү, той мааракелеринде чыгымдардын көбөйүшү ж.б. мисал боло алат. Сөзсүз түрдө элибиздин руханий жактан азыктандырууга, мада-

ний эс алуусуна кам көрүү бийлик өкүлдөрүнүн көңүл борборунан түшпөөсү керек. Быйылкы III-Дүйнөлүк көчмөндөр оюндарынын үч жолу катарынан биздин өлкөдө ийгиликтүү өткөрүлүшү ата-бабаларыбыздан калган бай мурасыбыздын кайра жаралышына, дүйнө элине таралышына чоң түрткү берди жана үмүт пайда кылды. Мындан ары да улуттук идеологиянын өсүшүндөгү жетишкен ийгиликтерибизди жайылтуу, андан ары өнүктүрүү ар бирибиздин ыйык милдетибиз болуп саналат.

Адабияттар:

1. Российская музейная энциклопедия. Главный редактор А.А. Сундиева. - М., 2001. - Т.1.
2. Захарова А.Е. Сулайман-Тоо. Мифы, легенды, предания, исследования. - Ош, 2013.
3. «Бабурнаама». - Алмата, 1995-ж.
4. Малтаев К.Ж. Сулайман-Тоо – древнейший поднебесный храм в Центральной Азии. - Ош, 2000.
5. Заднепровский Ю.А. Поселение в эпоху бронзы. - Ош, 1999.

Рецензент: д.соц.н., профессор Мендибаев Н.